

„A mintaélet forradalma”

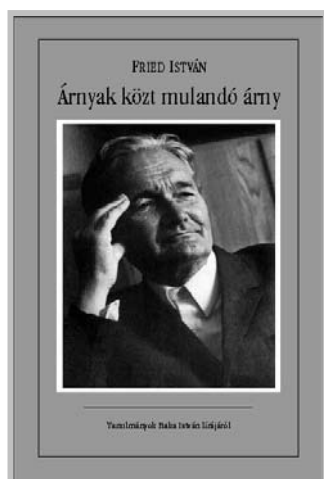
GREZSA FERENC ÍRÁSA NÉMETH LÁSZLÓRÓL

Amikor elküldötte Grezsa Ferenc új könyvét, Olasz Sándor ezt írta hozzá: „Nagyon örülök neki, talán mégjobban, mintha saját könyvem jelent volna meg”. Akkor ezt a tanítványi hűség szép jelé-
ként, *A Roland-öszön fellobanásaként* tekintetem; mikor aztán elolvastam a könyvet, akkor jöttem rá, hogy más, objektívabb, „szakmaibb” olvasata is van a szak-
vaknak. *Németh László vásárhelyi korszaka* (1979), *háborús korszaka* (1985) és *Tanú korszaka* (1990) után az 1998 végén megjelent „*A mintaélet forradalma*”, Grezsa Ferenc monumentális művének valósággal negyedik köteteként tekinthető; Némethnek négy nagy regényére, a *Gyászra*, az *Iszonyra*, az *Egető Eszterre* és az *Irgalomra* használt metaforáját kölcsönvéve: Medicikápolnájának befejező, negyedik alakja gyanánt. A könyv folytatja és kiegészíti a másik hármát: más alakban és más nézetből látja és láttatja ugyanazt a kimeríthetetlenül gazdag világot. Sokkal több tehát – és éppen erre szeretnék a kölcsön-

vett metaforával utalni – összegyűjtött tanulmányok többé-kevésbé mindig esetleges halmazánál. Megkomponált egész, amely tárgyaról szólva egyben alkotójáról is tanúskodik.

Közrejátszhat ebben az is, hogy itt, bár végig jelen van, nem dominál a filológia, s nem egyszerűen abban az értelemben nem dominál, hogy – az esszé természetének megfelelően – nem jelentkezik expliciten a másik három kötetben méltán megcsodált jegyzet-apparátúra formájában. Többről van itt szó, helyesebben nem valaminek a hiányáról, hanem *többletről*, de nem a másik három kötethez képest vagy pláne azokkal szembeni többletről. Ellenkezőleg: épp a másik hárommal együtt és általuk lesz több ez a negyedik, valahogy úgy, ahogyan Euklidész szerint az egész több mint a rész. Ez a kölcsönvett metafora másik, rejtettebb jelentése.

Ezt a rejtettebb jelentést segít épp megközelíteni az esszéek szakavatott és merész szerkesztői csoportosítása. Azért írom, hogy merész, mert például a *Megmentett gondolatok* összefoglaló címet viselő első rész, ahol a cím nyilvánvalóan az életmű gondolkozói-esszéirői aspektusára utal nem a gondolkozó, hanem a regényíró kibontakozását elemző esszéekkel kezdődik. A *Házavató Mezőszilason*, a nyitó esszé, a korai Németh-regények geneziséhez szükséges teljes mikroszférát villantja fel. „Szilas nem pusztán témákkal és modellekkel, azaz az írás »nyersanyagával« aján-
dékotta meg, hanem az írás »algebrájával«

Tiszatáj könyvek
Szeged, 1999
205 oldal, 640 Ft

is, mellyel »az élet minden esetlegessége kifejezhető.« Grezsa arra helyezi a hangsúlyt, hogy Németh témákkal és modellekkel együtt kezdő kritikusként megtanulja az önként szülőföldjeül választott szülőföldjének szimbólumává emelt Szilasától a »gondolkozás algebráját«. És ez az algebra megmarad akkor is, amikor már rég nem Szilas szolgál témákkal és modellekkel, és ez az algebra bomlik ki az analízis szellemévé tanulmányírásában, ez fog lüktetni drámaiban. A *Házavató* így a kötet bevezetőjeként, visszatekintve, maga is metaforává bővül, amely utal az életmű Grezsa általi értelmezésére. Az *Akasztófavirág; Aurél a Kékesre megy* recenziója (*A pályakezdés dokumentumai*) ehhez az »algebrai« interpretációhoz méri a két ellentétes sugallatú művet, *Akasztófavirágban* azt emelve ki, hogy »a részletvalóság gazdagságából nem bontakozik ki »antropológiai« gondolkodás, a mű »matematikája« bennreked az élet »számtánában,« az *Aurélban* azt, hogy ez a novella »az író szentivánéji játéka a francia társalgási dráma és az angol dzsentrianekedoták stílusában«); épp ezért dicséri a szerkesztőt a párosításukért: »Valamiképp ugyanis a Németh László-i életmű belső izgalmát is tanúsítja: a tragikumot elkiáltó és az alkotásban örömet lelő író drámáját.»

Ez a belső izgalom azonban itt még nem találta meg »az író öntőformáit«. »Önvallomásnak is beillik, amit Németh László a *Mai dekameron* nemzeti antológiájáról megállapít: »1926–27-ig minden fiatal írónak van egy kis epigoníze.« Németh László a saját ízeit akkor találta meg, amikor az öntükrözés igénye és a tárgyiasító ösztön, a líraiság és az objektívitás egybekapcsolódik a szemléletében. És ez az egybekapcsolódás – ez Grezsa ezernyi adatból leszűrt tézisének a lényege – a kritikus műhelyében következik be, itt kovacsolódik ki csillogóan pontos esszényelve, s a kritika »törzsfájáról« szakad le azután a regény, elsőként az *Emberi szín-*

játék, amelyet Grezsa Gulyás Pál után először újra jelentőségéhez méltóan értékelt.

Finom érzékkel mutat rá Grezsa Németh Ady-portréjának – leszakadási-teóriája szempontjából döntő – önarcképi jelentőségű soraira: »Nála az elvonás, mint a filozófusoknál, megelőzi a konkrétot. Ez a valóbbik való, s a való csak cifra, esetleges gúnya.« ... A kritika éppúgy »bábállapota« a szépíró Németh Lászlónak, mint a publicisztika a költő Ady Endrének. Innen magyarázható a műbíráló- és regényírás bizonyos analógiája: a regényhősök életüket műalkotásként (az esztétika törvényeit is figyelembe vevően) építik föl, az írói jellemzés eszközei közt erős a lelki-szellemi folyamatok elemzésének a hajlandósága, a regényvilág éles kirajzolt-sága az esszé fogalmi pontosságát releválja.»

Nehéz megállani az idézéssel, hisz az esszéírásról leszakadó műfajok tézisével nemcsak Grezsa Németh László-képének egyik fontos – és később szinte képlet-szerűen többször megismételt vonásához érkeztünk, hanem egy el nem készült korszak-kötet, a Németh László *Készülődés* korszaká-nak a felvázolásához is. *A Németh László genezisének* öt pontjában Grezsa annyi sok releváns adatot és megfigyelést, annyi filozófia- és eszmetörténeti hivatkozást, annyi külföldi és honi kapcsolatkutatási eredményt sűrít, hogy az ember könnyen – és fájdalommal – fel tudja mérni a veszteséget, amit ennek a korszak-monográfiának az el nem készülése jelent.

Minderről azonban nálam kompetensebbként és szebben szólt már Olasz Sándor; és mesteréhez méltó monográfiájában, *Az író öntőformáiban* azt is megmutatta már, miként folytatható eredeti és új irányokba egyik-másik itt felvetődő komparatistikai-irodalomelméleti gondolat. En itt csak azt kívánom hangsúlyozni, hogy *A Németh-regény genezise* az új irodalomelméleti irányzat egyik csúcsteljesít-

ménye; olyannyira, hogy az ember szinte hajlamos lenne egy irodalomelméleti „törzsfáról” elágaztatni Grezsa irodalomtörténeti, filológiai, kritikai és recenzíós műfajait.

A Grezsa-képlet mindenesetre nagyon jól alkalmazható a Németh-életmű legkülönbözőbb oldalaira és korszakaira. Ahogyan például a Németh-pálya kulcsműveként jellemzett *Sámson* eszmei-gondolati előzményeként felvillantja a *Nagyváradi beszédet* („a szörnyű malom nemcsak embert, de népet is öröl”); vagy ahogyan a *Petőfi Mezőberénybentől* el egészen az *Utolsó széttekintésig* a *Harc a jólét ellen*, az *Irgalom*, a *Megmentett gondolatok*, a *Homályból homályba* recenzióiban sorra járja az írói pálya és a gondolkozói attitűd Vásárhely utáni, de jórészt még mindig a vásárhelyi korszakban gyökerező fejlődését és változásait. Közben maga a Grezsa-képlet is finomodik, kifejtődik, bővül. Grezsa pompásan kihasználja, hogy az életműsorozat *Megmentett gondolatok* kötetében „Németh László önmaga kritikus és irodalomtörténész lesz;” s a Németh László-i önértelmezés alapján felvázolja a regény és a dráma műfaji különbségeit. Közelebről mérgethetjük azt is, hogy miért, illetve hogyan szakadhattak le a Németh László-i műfajok a kritikai esszé törzsfájáról; ugyanis „A Németh-esszében mindvégig hibátlan összhangban van elemzés, áttekintés és program. Az analízis nem aprózódik el a részletekben, az összefoglalás nem szívja ki az érdekességet a jelenségekből, a megismerés az intellektus egészét mozgósítja: a cselekvő akaratot is. „...»az elvont alá szeretek lábat adni, hogy leszállhasson az érzékelhetőbe« – hangzik az írói vallomás. Esménye »művész és tudós egy személybe fogása«; a tanulmányírás és líra szoros kapcsolata; amikor az esszé szinte organikusan lélegzik. Ritmikus tágulás és szűkülés: a gondolat nemcsak az intuíciónak rakéta szerű megvillanása, hanem az emlékezés tárgya

is, van története és pillanata. Megemelés és alább szállás: a konkrét és elvont, a személyes és egyetemes közt szakadatlan a nézőpontváltás. A stílus dialektikája: a nyelv mint háló húzza ki a tudatból a gondolatot; mert »egy gondolat elsősorban a kifejtése, az ágak, állabak, amikkel emlékezetünkbe, tudatunkba nyúlik.«” Hol vagyunk már Max Scheler fenomenológiai személyiségelméletének, William James igazságelméletének és metapszichológiájának, Heidegger existentializmusának a hatásától! „Kereshetjük e tanulmányírás előzményeit – utalhatunk a külföldiek közül Ortega, Dilthey és mások példájára, a hazaiak közül Kemény Zsigmond, Péterfy Jenő, de legfőképp Szabó Dezső ösztönzésére –, de a párhuzamkutatás semmiféle eredménye sem vonhatja kétségbe: az esszéíró Németh László teljesítménye egyszeri és megismételhetetlen.” Amint az az irodalomteoretikus-irodalmomtörténész Grezsa Ferencé is. S így pótolhatatlanul hiányzik – ismételjük meg – a korszakmonográfiákból az első és az ötödik kötet. De ahogy az elsőből *A Németh-regény genezise*, úgy sejtet valamit az ötödikből ezeknek a recenzióesszéknek a sorozata. Ahogyan például felfejti *Az Irgalom történeti rétegeit*, a *Télemakhoz* novellától, ahol a hangsúly még a kiábrándulásra esik, az elveszett, de hangulatában-attitűdjében Grezsa által nagy művészettel rekonstruált 1932-es első *Irgalom*-változaton át, amelyben a főhős, immáron Ágnes-alakban, igazságtevő, cselekvő, közösségépítő emberré növekszik („aki »az apa iránti felelősségérzésben kap lényét kibontó feladatot«”), el egészen a sajkódi korszakban történő végső formábaöntésig, amely a „belátás” életelvé emelkedésének s cselekvő érvényre jutásának a fejlődés-ívét vázolja fel, s többé nem egyének, hanem vonásaik és válaszaik viszonylatában. Így lesz az irgalommetafora végső jelentése több mint Ágnes áldozatvállalása; („Halmi világszemléleté-

nek, társadalommegváltó hitének, valamint Ágnes közösségi erkölcsének ki-egyenlítődése... Halmi erős ember, nincs szüksége az »irgalomra«, viszont jelleme gazdagodik általa. Ágnes alakját is megemeli eszme és erkölcs kölcsönhatása, teória és humánus cserefolyamata: karitatív ösztöne egy igazságosabb, humánusabb és értelmesebb lét megvalósításának válik eszközévé. Mert »a gondosan táplált sérelem s a csalhatatlan teória rossz keveréket ad: gögöt, megvetést. Nem lehet az emberek úgy szeretni, hogy megvetjük őket. Abból kell kiindulni, hogy az emberek valódi érdekei összeférnek egymással.«) a regény történeti rétegeinek Grezsa eszméiket feleltet meg, s a kettő rímelésében felvillantja, helyesebben hagyja felvillanni Németh változó önarcképét azaz feladat-értelmezését.

Az önéletrajz tehát a Németh-pályán mindenekelőtt feladatkielölés és feladatmegfogalmazás. Az önéletrajzi írások így érthetően a pálya nagy fordulópontjai körül sűrűsödnek, amelyek a történelem sorsfordulóival szünkrónok. Grezsa Németh László képében egybeolvad mű és élet; „az önéletrajz tehát – az írói pálya periodizálásának aktusával – a Németh László-i életműben az elő- és utószók, ars poeticák, programok műfaji rokonává válik”. Vagy másként megfogalmazva: „A Németh László-i életművet szétbonthatatlan egységgé szorító pántok közül – mint amilyen a kísérletező ember életeszmenye, a szent, hős, szörnyeteg dantei teljességű tipológiája, az ábrázolás líraisága –, az önéletrajz is föltár, tudatosít egyet: a *homály* metaforáját, amely nem kevésbé fontos és jellemző, mint a minőség eszméje. Annak mintegy ellenképe: lélek- és sorsállapot, melyben a mű megszületik.” A sajkodi korszak homályba fordulásából derengett fel az a Belátás, amelyből az *Irgalom* alakjai kibontakoznak és fölfénylenek, míg végül metaforává válik maga az irgalom is, a mintaélet metaforájává.

„Mert »egy irodalmi mű társadalmi alkotás is; csak az egyik fele az, ami benne van, a másik, amit gondolni lehet róla.«.”

Ezzel elérkeztünk a *Kisebbségben* problematikájához, amit problémává éppen ez a másik fél tett: az, amit gondolni lehet róla. A *Kisebbségben*-metafora jelentésváltozatai című esszé ezt a „lehet”-et járja körül, felfejti történeti és műfaji rétegeit, regisztrálja társadalmi és nemzedéki beágyazottságát, a módszer hasznát és veszélyét: „A *Kisebbségben* – műfaját tekintve – röpirat, de sodró erejű kátészerűsége és programadó határozottsága voltaképp a kritikából nő ki. Gondolatmenetének kiindulópontja Farkas Gyula könyvének, *Az asszimiláció korának bírálata*.” Azaz egy újabb műfaj szakadt le a Németh László-i – metaforákkal csillogó – kritika „törzsfájáról”, de ez a leszámolás, a regénnyel ellentétben, veszélyeket rejthet. A mélymagyarság-metafora például – Grezsa tökéletes tárgyismerettel mutat rá – nagyon régen szerepel már Németh szellemi eszköztárában, anélkül, hogy bárki is különösebben felfigyelt volna rá; az irodalomtörténeti és irodalomelméleti közegben helyénvalóként olvasódott. Am a publicisztika közegében, kivált a kor elmérgesedő asszimilációs-vitájából származó „higmagyar”-metaforával kiegészülve, egyszerűen átalakult, politikai töltettel telítődött, s az író szándékától függetlenül, azaz, amit gondolni lehetett róla, érzéseket és érdekeket sértett. Az adott pillanatban mindenekelőtt az ország érdekét, amint éppen Szabó Dezső nyomban rá is mutatott egy metsző gúnnal megírt nyílt levélben „Kedves Mélyikém”-hez címezve. Természetesen más tényezők is szerepeltek a röpirat keletkezésében; Grezsa gondosan regisztrálja mindet, a katasztrófaforgatókönyv pillanatnyi felfüggesztődésétől régebbi mély személyes sértődésekig, de én itt most csak a Grezsa-tézis relevanciájára és használhatóságára szeretném felhívni a figyelmet; ahogyan például meg-

világítja, hogy miért nem okozott hasonló gondokat az *Emberi színjáték*, holott akár a *Kisebbségben* – paradigma regénnyé oldott előképe is tekinthető. A regény úgy látszik többet bír el, s adott esetben pontosabban, hűségesebben fejezhet ki politikai szituációt és helyzettudatot, mint a publicisztika; amire a *Bűn*, az *Égető Eszter*, végső kicsengésében az *Irgalom*, sőt politikai félreértéséből gyaníthatóan még az *Iszony* is példa. A *Kisebbségben* ugyanis nem kellett „félreérteni”; magában a kritikájában volt a hiba, ha úgy tetszik a félreértés. Ahogyan Grezsa kristálytisztán megfogalmazza: „Németh László a *Kisebbségben* eszmefuttatásában sok tekintetben találó bírálattal adja a bűnbakkereső asszimilációelméletnek. De – meglehetősen széles közfelfogáshoz kapcsolódva és módszeréből eredően – belül marad a fogalomrendszeren, s ott is javítani akar, ahol tagadni kellene.” Ugyanilyen értelemben beszél Monostori Imre *Greza Ferenc emlékének ajánlott Rég múlt?* című tanulmánykötetében minden „előírt” asszimiláns-szerep „történelmi irrealitása”-ról. Vagy amint Grezsa megfogalmazta, a röpirat „kollektív szerzőségére” utaló korabeli vélemények összeállítását után: „A vélemények e találkozásának közös gyökérzete: a nyugatitól eltérő kelet-közép-európai nemzetfogalom konzekvenciáinak vállalása, melynek (ma is jellemző) sajátossága az etnikai alapozás, az asszimiláció ellentétes előjelű megítélése, a többség törekvése önmaga államnemzetté szervezésére és a kisebbség tiltakozása a beolvasztás ellen, az egymás iránti kölcsönös érzékenység, a hazafiság érzelmileg felajzott állapota stb. A Kisebbségben megkésetté váló származó fejlődés-zavar gyögzere a nyugati típusú demokrácia, a jóléti állam megteremtése és Európa federatív alapú egysége lehet.” A Németh László-kutatás legnagyobb tudósa fogalmazta meg legkeményebben és legpontosabban a *Kisebbségben* kritikáját, magának mesterének a szellemében.

Ismételten figyelmeztet rá Grezsa, hogy Németh maga elkezdte a brosúrában megfogalmazott sorsszemlélet korrekcióját, amikor a magyar történelem (egyelőre) nem abba az irányba mozdult, amerre 1939 vészterhes tavaszán várta. „A gondolkodó Németh László – nem állapot, hanem folyamat, amelynek egy-egy pillanatát kiragadni, egy-egy stációját abszolutizálni: enyhébb esetben félreértés, súlyosabb esetben hamisítás.” A folyamathoz pedig a *Kisebbségben* korrigáló módosító írásokon túl hozzátartoznak a cselekedetek: az, ahogyan Móricz Zsigmond adjutánsaként az ország szétszórt kis „eklezsiáit” járja, ahogyan szervezi a népfőiskolát; ahogyan beáll a sorba Illyés „számtartósága” alatt a *Magyar Csillag* nagy irodalmi „önkormányzatába”; ahogyan Bocskay-kerti korszakában Gulyás Pállal egyetértésben figyeli az ország sorsát a világ fordulásában; ahogyan a *Nagyváradi beszédben* – ami a *Kisebbségben* újabb korrekciójaként is felfogható – közösség-nevelő feladataira és felelősségére figyelmezteti az értelmiséget.

A kapcsolattörténeti tanulmányokat összefoglaló, a Móricz-esszé fölül kiemelt cím: *A Roland-öszön fellobbanása Móricz és Németh barátságát jellemző közvetlen vonatkozásán túl utal vajon arra az általánosabb közösségteremtő és fenntartó igyekezetre, arra az eszmei különbségeket áthidaló hűségre is, amely a veszély pillanatában és tudatában egykor a Roncevalles-i hágónál a közös ellenség elleni közös harcra bírta rá a különben többnyire civakodó lovagokat?*

Greza Ferenc életműve mindenesetre minta lehet a Roland-öszön fellobbanására mindkét értelemben. Ebben a szellemen recenzeálja-ismerteti kollégái Németh Lászlóról írt könyveit, honi kritikában ma már elképzelhetetlen objektivitással és jóindulattal, s egyetlen reményünk az lehet, hogy ez a szellem, úgy látszik, örökölhető, amint tanítványainak kötetei

mutatják, Olasz Sándoréi és Monostori Imrééi. Talán ezért is alkalmazhatók erre a könyvére maradéktalanul azok a sorok, amit Monostori Imrének Németh László Tanú-korszakának fogadtatását elemző könyvéről írt: „A kritika sokféleségén értelmezi a folyóirat eszmeiségét: a fogalmakat megtisztítja a dogmatikus vagy taktikai megközelítések fantomizáló torzításaitól, anélkül azonban, hogy a türelmetlen apologeta vagy az orthodox bíráló egyoldalúságának hibájába esne. A megbízható történész tárgyilagosságával helyezi vissza az írói gondolatokat keletkezésük közegébe, s a teoretikus irodalmár elmé-

leti érzékenységgel állapítja meg »kor feletti« meglétét vagy hiányát. Nem intuitív »mélyfúrásokkal«, hanem egész anyagon dolgozik, tárgyismerete jóval túlhalad a közkeletű bibliográfiák (például a népi írók bibliográfiája) könyvészeti adatain. Eszmetörténeti definícióit tekintélyes filológiai apparátussal támasztja alá, s a műből vett számos idézettel igazolja. Munkája kitűnő teljesítmény: azzá teszi módszertani kultúráltsága, (szak)irodalmi jártassága és invenciózus elemzőkészsége.”

Vekerdi László

